

СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ ОСОБИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У пропонованій статті з'ясовується лінгвальний статус синтаксичної категорії особи, розглянуто спеціалізовані засоби вираження її семантики у реченні-висловленні, що характеризує її як комунікативно-орієнтовану категорію.

Ключові слова: синтаксична категорія, категорія особи, адресант, адресат, семантичний суб'єкт, семантичний предикат, речення-висловлення.

У сучасній лінгвістиці спостерігається посилений інтерес до змісту речення з погляду співвідносності його з позначуваною дійсністю у процесі породження мовленнєвої одиниці як форми вираження думки. Актуальними є дослідження комунікативно орієнтованих категорій речення.

Особливість синтаксичних категорій полягає в тому, що семантичним субстратом у них є не окремі поняття, як у слова, а відношення і позиції об'єктів у позамовних ситуаціях [4, 6]. З погляду логіки думки у структурі речення семантичний суб'єкт і семантичний предикат відображають предикативне відношення «пояснюване і пояснювальне», відповідне судженню [7, 13]. В основі акту предикації лежить відображення мовними засобами ситуації за певною типовою моделлю (схемою) речення. До предикативного відношення між семантичним суб'єктом і предикатом входять і елементи семантики категорії особи, що вказує на зв'язок повідомлення з актом мовлення [13; 6; 5]. За визначенням М.В.Мірченка, синтаксичні категорії належать до комунікативно орієнтованих категорій речення-висловлення, з-поміж яких превалує предикативність як комунікативна надкатегорія з підпорядкованими їй підкатегоріями часу, модальності й особи, яка складається з грамам мовця, адресата мовлення й неучасника комунікації. Крім ознаки спрямованості у сферу мовлення, комунікативно орієнтовані категорії речення окреслюють також ступінь їхньої мовленнєвої спеціалізації [9, 358-359].

Поняття "особа" у лінгвістиці трактується неоднозначно. Насамперед з ним пов'язують логічну класифікацію субстанціальності (предметності) на осіб/неосіб, що входить до змісту поняттєвої категорії персональності/імперсональності як складовий компонент категорії істот/неістот (антропонімічності/неантропонімічності). По-друге, поняття "особа" є стрижневим компонентом семантико-синтаксичної категорії особовості-безособовості, яка в єдності з категорією референції бере участь у структуруванні семантики речення. По-третє, логічне поняття "особа" транспонується до змісту морфологічної категорії особи дієслова, яка реалізується у предикативному зв'язку його з іменником, займенником, субстантивованим словом.

Мовні семантичні функції утворюють певну систему, до складу якої входять підсистеми категорійних значень частин мови, лексико-граматичних розрядів слів, потенціал морфологічних форм та значень – часткових і конкретних, зумовлених ситуацією мовлення.

Глибинний (семантичний) зміст категорії персональності/імперсональності полягає в логічному поділі усього суцього на живу й неживу природу та виділенні з-поміж істот людини. Персоналізація, входячи до ширшої логічної категоризації предметності на істот-неістот, осмислюється у зв'язку з поняттєвими категоріями, необхідними для побудови мислення, судження про предмети і явища об'єктивної дійсності: суб'єкта і об'єкта мовлення та мовця (адресанта) й співрозмовника (адресата) – безпосередніх учасників мовленнєвого акту. Абстрактно-поняттєва семантика особи (яка об'єктивується на протиставленні іншим істотам та предметам) інтерпретується як граматична категорія особи на конкретномовному рівні, семантика якої своєрідно реалізується в іменнику, займеннику та дієслові.

Мовна організація семантики категорії особи в іменнику має специфічні ознаки: вона закріплена за лексико-граматичним розрядом назв людей, за морфологічними формами відмінків, немаркованими за ознакою "3-я особа" (називний і непрямі, об'єктні, відмінки) та маркованою формою 2-ої особи (кличний відмінок) і виявляє здатність ідентифікувати мовця й адресата в синтаксичних побудовах (у функції прикладкового компонента і звертання), взаємодіючи з дійсними компонентами.

У сучасній українській мові категорія особи в іменнику виконує сигніфікативну (позначення особи – в класі власних і загальних назв людей) і синтагматичну (визначає особові форми дієслова, координовані з іменниками, особовими й особово-вказівними та іншими, займенниками у ролі підмета) функції. Одночасно дієслово координує свої форми з ними і за родом та числом. На лексичному (словниковому) рівні усі назви людей об'єднуються семою "особа", на яку відповідно до супровідних їй поняттєвих категорій статі та референції накладається граматична категоризація:

іменники поділяються за ознакою референтності на власні (ідентифіковані, означені) імена й загальні назви (неозначені). Назвам осіб (частково й тварин) властива також ознака, яка сигналізує про належність до істот і реалізується у мовленні формами знахідного, що збігається з родовим, давального та місцевого відмінків (*зустрів друга, подякував другові, залишився при другові*). Називний відмінок як початкова форма іменника, у якій він фіксується в словнику, одночасно з функцією номінації особи "приховано" (без спеціального маркера, імпліцитно) позначає 3-тю особу, призначення якої полягає у вираженні суб'єкта дії, стану, носія динамічної ознаки, властивості, відношення характеристики тощо.

В актах комунікації категорія особи іменника реалізує свій зміст способом конкретно-мовленнєвого перетворення лексичної одиниці (семантими) у синтаксему, яка виражає відношення субстантива до інших слів у реченні.

Семантично найпростішими моделями вираження 3-ої особи, яка не бере участі у мовленні, є речення, в яких позицію суб'єкта займає іменник у називному відмінку, а позицію предиката особове дієслово, закінчення якого є маркером особи означеної (вираженої власною назвою або прикметниковими та ін. дескрипціями), наприклад: *Лукія заходить з жінками до хати... Гарненьке дитинча спить у колісці*. (О. Гончар) чи неозначеної (вираженої апелятивом, множинною формою тощо), наприклад: *Якось жінка стояла заміло, витираючи сльози. Незнайомі здивовано поглядали на неї* (І. Цюпа).

Діалогічне мовлення (а також внутрішнє монологічне) передає означену референцію учасників комунікативного акту в актуальному часі, у конкретних просторових координатах. Мовець, не іменуючи себе, розподіляє семантичні функції: адресант (1-ша особа), адресат (2-га особа), суб'єкт, той/те, про кого/що мовиться (3-тя особа). На 1-у і 2-у особу вказують особові займенники *я* і *ти* та морфологічні форми дієслова.

Система особових займенників адекватна актові комунікації, вони співвіднесені з моментом мовлення, тоді як займенники 3-ої особи (*він, вона, воно*) можуть позначати суб'єкт поза актуальним часом або суб'єкт, який був учасником діалогу в минулому чи буде в майбутньому. Ідентифікація 3-ої особи, на яку вказує займенник, здійснюється на основі денотатної співвіднесеності з особою, названою іменником. Як зазначає І.Р.Вихованець, семантико-синтаксичні категорії суб'єктності, об'єктності, адресатності, інструментальності, що входять до категорії субстанціальності, ґрунтуються на реляційних значеннях (семантичних ролях) іменникових компонентів у реченні [3, с.62]. Семантика категорії особи іменника реалізується у вказівній та анафоричній функціях займенників як зумовлених іменником граматичні значення. Останні у позиції суб'єкта (підмета) трактуються в сучасних граматиках як лексичні засоби або як допоміжні засоби вираження персональності, яку в основному передає особова форма дієслова. Хоча таке трактування видається суперечливим, оскільки, за влучним висловом О.О. Шахматова, граматичні категорії дієслова (особа, рід, число) "викликаються" іменником, з яким пов'язується воно у ролі присудка [12, 433]. У двоскладному реченні вони реалізуються як "надлишкові" граматичні значення, але стають основними в структурі односкладних речень.

Щодо ідентифікації особи кличного відмінка, то він є засобом діалогізації який зумовлений наміром викликати інтерес співрозмовника, щоб викликати інтерес співрозмовника, з настановою спонукання, побажання тощо. У розмовному, а особливо поетичному, мовленні апеляція до адресата супроводжується виявом різноманітних емоційно-оцінних відтінків (інтимізації, позитивної або негативної характеристики особи та ін.).

Речення співвідносить свій зміст з реальною дійсністю. Віднесеність висловлення до предметів і явищ об'єктивного світу (предикативність) характеризує його організацію, яка передбачає вираження об'єктивних і суб'єктивних модальних значень. Позначувана в реченні ситуація відображає його номінативний аспект. У семантичній структурі речення-висловлення цей компонент (позначення предметної ситуації) є основним, на який нашаровуються інші компоненти, що модифікують основний зміст інформації, відображаючи комунікативно-прагматичний аспект спілкування.

У трактуванні актів мовлення головна увага зосереджується не стільки на самій одиниці повідомлення, скільки на одиницях спілкування, діалогічних за своєю природою, або на одиницях писемного тексту (М.М.Бахтін, Л.С.Виготський, С.Д.Канцельсон, Г.П.Сусов та ін.). Учені наголошують на важливій ролі референтного і дейктичного компонентів у структурі речення-висловлення, які відображають орієнтацію висловлення на конкретний акт мовлення. У вираженні орієнтації висловлення на конкретний акт мовлення бере участь функціонально-семантична категорія означеності/неозначеності іменника та категорії часу й особи дієслова, які входять до системи

представлення учасників мовленнєвого акту – адресанта й адресата, часу (моменту) і місця описуваної ситуації, інформаційної дистрибуції (актуального членування) тощо.

Суб'єктивність, за трактуванням Е.Бенвеніста, – це якість мови, що забезпечує комунікативну функцію. У мовленні суб'єктивна частина інформації зумовлена категорією актуалізації об'єкта або всього висловлення.

Референція об'єкта – особи, учасників, ситуації – репрезентована такими значеннями означеності: 1) «єдиний, індивідуальний, виділений із класу однорідних»; 2) «амбівалентний (неоднозначний)»; 3) «невідомий, той, що перебуває десь»; 4) «неоднозначний у часовій перспективі та за ознакою просторових координат», узагальнений та ін.

Дейксис є важливою частиною референційної семантики. Семантика актуалізації учасників комунікативного акту передається в українській мові дійсними засобами: *я* вказує на особу мовця, *ти* – на адресата; *він, вона, воно* – на особу або предмет, про який повідомляє мовець. Крім особових та особово-вказівних займенників (індексних символів-визначників учасників ситуації), семантику дійсного компонента речення-висловлення виражають також вказівні (*цей, той, такий, те, це*), неозначені (*хтось, щось, якийсь, котрийсь, скількись, дехто, децо, деякий, декотрий, один*).

Аспектуалізація актанта ситуації в тексті реалізується за допомогою займенникових прислівників, підсилювально-видільних часток в анафоричній функції – відсилання до раніше (пізніше) названого, згаданого, зазначеного. Вони є засобом композиційно організації синтагм (синтагматична функція текстотворення) й ідентифікації імені (комунікативна функція) та вираження граматичних сем, властивих іменнику (морфологічна функція). Щодо останніх зазначимо, що граматичні значення займенників можуть бути самостійними і несамостійними, тобто зумовленими значеннями іменників, з якими вони співвідносяться. Особові займенники виражають граматичні значення особи і числа самостійно. Але ідентифікація особи мовця й адресата за родом (належністю до статі) за потреби може бути тільки додатково маркована закінченням у формах минулого часу дієслова або умовного способу, займенником-детермінативом (*я сам, я сама; ти увесь... ти уся..., я – той, я – та*). Займенники *він, вона, воно, вони*, виконуючи анафоричну функцію, «переймають» морфологічні форми і граматичні значення роду та числа іменника, субститутом якого виступає особа, яка не бере участі у мовленні. У координації дієслова-присудка з іменником та займенником категорії особи, роду і числа є синтаксично зумовленими. Ідентифікація мовця, адресата, суб'єкта, об'єкта передбачає актуалізацію їх не тільки за типом референції імені (означений/неозначений, відомий/невідомий та ін.), але й за граматичними семами, які втілюють поняттєві категорії персональності-імперсональності (особи-неособи), квантитативності (однина-множина, збірність), статі (чол., жін. рід).

Особово-вказівний займенник повторює граматичні семи іменника, виконуючи функцію актуалізації сем «особа/не особа» або «недоросла особа» (*воно*). Крім семи «особа», особові займенники не містять у своєму змісті значення статі, але сема числа в них набуває функції квантитавної актуалізації особи, отже, подібно до іменників, категорія числа у цих займенників є самостійною, на противагу займенникам *він, вони, воно*, квантитативна кваліфікація яких, як і рід, залежить від іменника.

Займенники-антропоніми (*я і ти*) відрізняються від займенників-субститутів предметів (*він, вона, воно*) як семною структурою, так і за функціями.

Значення особи займенників *я, ти* полягає в узагальненій вказівці на комунікантів в актах мовлення: вони детермінують особу мовця й адресата як відомих, означених індивідуалізованих осіб, подібно до власного імені, яке не потребує маркера означеності, а, навпаки, само може детермінувати мовця у монологічному мовленні або в тексті, побудованому в орієнтаційних просторових параметрах 1-ої особи (в автобіографії, заяві, у ситуації знайомства тощо). У такому разі відбувається номінація особи мовця прикладковим компонентом, який приховано виражає другорядну предикацію.

Співвіднесеність *ти* – підмета і кличного відмінка іменника, який ідентифікує адресата, властива двоскладному реченню. В односкладних реченнях іменник-звертання співвідноситься з формами непрямих відмінків займенника *ти*: *Тобі, Дмитре, нездоровиться?; До тебе, сестро, можна в гості?.* Апелятивна функція кличного відмінка поєднується з функцією вираження емоційного ставлення мовця до особи співрозмовника.

Займенники *він, вона, воно* позначають уже відому мовцеві або й адресатові, раніше названу особу суб'єкта мовлення (у непрямих відмінках – суб'єкта пасивної дії, а в односкладних – суб'єкта фізичного чи психічного стану). Актуалізація й ідентифікація суб'єкта чи об'єкта, виражених особово-вказівними займенниками *він, вона, воно*, здійснюється на основі анафоричної функції за

детонантною співвіднесеністю з іменником – власною чи загальною назвою. Множинні форми займенників *ми, ви* дублюють функції форм однини, хоч і допускають семантичні варіанти у детермінації (*ми* – обидва співрозмовники; кілька мовців); *ви* – один адресат з пошаним звертанням, кілька адресатів; узагальнено-неозначений тощо.

Категорія особи в іменнику та займеннику має функціонально-семантичний статус, а в дієслові – морфологічної категорії, спрямованої в синтаксис. Ще О.О.Потебня зазначав: «У поняття про дієслово обов'язково входить відношення до особи, якою б не була ця остання: відома чи ні, дійсна чи фіктивна» [10, 91].

Семантика слів кожної частини мови структурується відповідно до призначення їх, орієнтацій на вираження мовою когнітивної, комунікативної, емотивної, імперативної та інших функцій. Внутрішній зміст повнозначного слова становлять компоненти, що належать до номінативного і граматичного планів. У лексичній системі мови слово в своєму концептуальному аспекті номінує «образ певного сегмента дійсності» [2, 204]. Своєрідність слова А.П. Грищенко вбачає в безпосередніх зв'язках з морфемним і синтаксичним рівнями, що дає можливість говорити про його міжрівневу, нефіксовану позицію і багатоаспектний характер. У мовленні (в синтаксичних побудовах) лексична одиниця перестає бути семантемою і набуває певної граматичної форми та властивостей синтаксеми, тобто слова у його відношенні до речення. На синтаксичному рівні слово виступає як компонент із призначеною йому роллю в організації комунікативної одиниці [11, 100]. Синтаксична структура мов детермінується їхньою семантичною структурою, конкретніше – «способами позначення», характерними для граматичних категорій, семантичних у своїй основі [8, 507].

Отже, семантичні категорії як типові значення з денотативно-поняттєвим змістом є результатом пізнавальної діяльності людини, вони лежать в основі мовної картини світу, що співвідноситься з концептуальною картиною, і можуть бути вихідними одиницями у вивченні мови як засобу комунікації. Зокрема експліцитні та імпліцитні значення, які відображають ідентифікаційні ознаки особи (здатність мислити, спілкуватися, виявляти почуття, волю, давати оцінку), на синтаксичному рівні реалізуються у зв'язках займенників, іменників із дієсловами відповідно до призначення морфологічних форм у структурі речення. У реалізації синтаксичної категорійної семантики особи спостерігається її взаємодія зі значеннями семантико-синтаксичної категорії суб'єктності та з морфологічними категоріями іменника, займенника та дієслова, по-різному представлених у висловленні як ситуативно і прагматично мотивованих компонентів його змісту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / под ред. и с предисловием А.А.Реформатского. – М.: Прогресс, 1964. – 341 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. Изд. 2-е, исправленное. – М.: Высшая школа, 1986. – 221 с.
5. Загнітко А.П. Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення. – К.: НМКВО, 1990. – 68 с.
6. Ильенко С.Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С.154-159.
7. Кокорина С.И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1979. – 78 с.
8. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
9. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім.Лесі Українки, 2004. -393 с.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. – 536 с.
11. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П.Грищенка. Вид. 2-ге, переробл. і доповн. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
12. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – 4-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
13. Якобсон Р.О. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – 456 с.

В статті толкується лінгвальний статус синтаксическої категорії лица в сучасному українському мові, розглядаються спеціалізовані засоби вираження її семантики в реченні-висказуванні, характеризують її як комунікативно орієнтовану категорію.

Ключові слова: синтаксическа категорія, категорія лица, адресант, адресат, семантичний суб'єкт, семантичний предикат, речення-висказування.

The article defines a lingual status of a syntactic category of person. The article deals with specialized ways of expressing its semantics in a sentence-proposition which characterizes it as communicative-oriented category.

Key words: syntactic category, category of person, addresser, addressee, semantic subject, semantic predicate, sentence-proposition.